

Vervolgd van land tot land

Met medewerking van **Jörg Paulsen**
Vertaling **Iannis Goerlandt**

Insa
Meinen /
Ahlrich
Meyer

**VERVOLGD
VAN
LAND
TOT
LAND**

Joodse
vluchtelingen
in West-Europa
1938-1944

INHOUD

Woord vooraf

7

1

‘Ik moest het land binnen
tien dagen verlaten of
ze zouden me naar een
concentratiekamp deporteren.’
De vlucht van Joden
uit Duitsland en Oostenrijk
vanaf 1938

19

2

Asiel in België

49

3

Gevlucht en toch
gedeporteerd

119

4

Vluchthulp
en valse papieren

153

5

West-Europa als val. De vlucht
van Joden uit Nederland en België in
de periode van de deportaties

221

6

Vluchtbestemming Frankrijk

269

Besluit:
Gedwongen migratie
en Holocaust

323

Afkortingen

337

Geselecteerde bibliografie

338

Uit de archieven

342

Tabellen en figuren

342

Noten

343

Personenregister

393

Plaatsnamenregister

399

Kaarten

405

Woord vooraf

Wie niet met de Thalys of de ICE van Keulen naar Brussel reist maar in Aken de regionale trein neemt, passeert vlak voor Welkenraedt de overblijfselen van het voormalige Belgische grensstation Herbesthal. Het imposante stationsgebouw, dat nog uit de keizer-tijd stamt, toen dit plaatsje nog op Duits grondgebied lag, werd nu bijna 30 jaar geleden afgebroken. Men ziet er nog verlaten ran-geerterreinen en loodsen, een gesloten hotel en een verweerd re-clamepaneel van een transportbedrijf. Wie hier vandaag de dag met de trein voorbijrijdt, weet niet welke hartverscheurende taferelen zich hier kort na de novemberpogrom in 1938 hebben afgespeeld. Toen kwamen hele groepen niet-begeleide Joodse vluchtelingenkinderen aan in Herbesthal. Zij waren door hun ouders in Keulen op de sneltrein gezet: zonder papieren, met al-leen een contactadres in Brussel of Antwerpen in de hand, in de hoop hen zo te behoeden voor het anti-Joodse geweld in Duits-land. Het Belgische Rode Kruis ving hen op en verzorgde hen, de Belgische Vreemdelingenpolitie besliste hen onverwijld naar Duitsland terug te sturen.

Rond die periode volgde de Oostenrijkse vluchteling Hans Maier, die zich later Jean Améry zou noemen, vanaf Keulen een andere route. In de Eifel ten zuiden van Aken, in de buurt van Kalterherberg, liep een groene grens waarlangs men met enig geluk illegaal op Belgisch grondgebied kon komen. Eenmaal de grens over was men voorlopig gered:

'Keulen, januari 1939. Waarbeen de vlucht nemen? Niet daarbeen, rieden de ingewijden, want juist daar werden de grenzen aan beide zijden streng bewaakt. En ook niet daarbeen. Niet zuidwaarts, niet naar het noorden toe. Wat restte, was het kleine, tweetalige land waar uiteindelijk een precair onderkomen wenkte. [...]

Die winter reisden we in het holst van de nacht over de Eifel naar België. We volgden smokkelwegen, want de tolbeampten en gendarmes zouden ons bij de grens hebben tegengehouden. We hadden immers geen paspoort, geen visum, geen enkele rechtsgeldige staatsburgerlijke identiteit. Als vluchtelingen kwamen we op vreemde bodem. De weg was lang, die nacht. De sneeuw lag kniehoog. De zwarte dennenbomen zagen er niet anders uit dan hun soortgenoten thuis, maar het waren al Belgische dennenbomen. We wisten dat ze ons liever niet zagen komen. [...] Ergens, mogelijk in de buurt van Eupen, pikte een vrachtwagen ons op en voerde ons dieper het land in. De volgende ochtend stonden mijn jonge vrouw en ik in het postkantoor van het Antwerpse station te telegraferen in gebrekkig Frans dat we goed aangekomen waren: Heureusement arrivés. Ik spreek nu van begin januari 1939.¹

Dit boek is het resultaat van meer dan zeven jaar samenwerken. We hadden het thema ieder op een verschillende manier benaderd, maar tijdens ons onderzoek naar de Shoah in Frankrijk en België werden we allebei steeds opnieuw geconfronteerd met het fenomeen van de vlucht. We beseften dat vluchten — vluchten in de illegaliteit, vluchten over grenzen, vluchten uit kampen en uit deportatietreinen — naast andere vormen van verzet voor de Joden een van de belangrijkste overlevingsstrategieën was tijdens de nationaalsocialistische vervolgingen. Op basis van verkennend archiefonderzoek begonnen we in 2005 de laatste zichtbare sporen van de Joodse vluchtelingen uit Oostenrijk en Duitsland te onderzoeken die in groten getale enige tijd asiel hadden gevonden in België en die bij de bezetting in 1940 door de *Wehrmacht* werden ingehaald. We bezochten de vroegere Joodse wijken in Brussel en Antwerpen.

In de Rogier van der Weydenstraat, in centrum Brussel, waren in 1939/40 de kantoren van het *Comité d'Assistance aux Réfugiés juifs* gevestigd, een Joodse hulporganisatie geleid door de gerenommeerde arbeidsjurist Max Gottschalk. Als aanspreekpunt bood dit *Comité* tal van arme vluchtelingen materiële ondersteuning, medische hulp en juridische bijstand. Het was dit *Comité* dat de uit Duitsland en Oostenrijk verdreven Joden een bestaan (hoe onzeker ook) mogelijk maakte. Op het binnenplein van het gebouw in

de Rogier van der Weydenstraat, waar de asielzoekers zich aanmeldden, is tot op heden op de muur een Duitstalige inscriptie bewaard. De tekst komt misschien betuttelend over, maar hij weerspiegelt de dagelijkse realiteit van een land waar antisemitisme niet onbekend was en dat in de decennia na de Eerste Wereldoorlog reeds tal van Joodse immigranten uit Oost-Europa had opgenomen. De tekst luidt:

'Réfugiés!

Zeigt Euch der Gastfreundschaft, die Ibr in Belgien genießt, würdig. Führt Euch stets in mustergültiger Weise auf. Achtet die Sitten des Landes. Macht Euch nicht bemerkbar. Vermeidet, auf den Strassen und an öffentlichen Plätzen laut zu sprechen.

Wabret Disziplin!

Es handelt sich um Euer eigenes Interesse.'

'Vluchtelingen!

Tracht de gastvrijheid die u in België geniet niet te beschamen. Gedraag u steeds voorbeeldig. Houd u aan de zeden van het land. Val niet op. Vermijd op straat en op openbare plaatsen luid te praten. Toon discipline!

Doe dat in uw eigen belang.'

De 'Duitse' vluchtelingen kwamen terecht in stadswijken die al generaties lang door immigranten werden bevolkt. Vaak waren dat de straten in de buurt van de grote stations. In de Vlaamse metropool Antwerpen wonen tot op vandaag Joden ten zuiden van het Centraal Station, terwijl het aanpalende, meer richting Borgerhout gelegen oude 'Jodenkwartier', een arme wijk waar eveneens veel vluchtelingen hun toevlucht zochten, al lang een van de centra van Marokkaanse immigratie is geworden. Jean Améry schrijft dat hij juist daar níét heen wilde — hij vond het beter als vreemdeling onopgemerkt te blijven. Hij vond onderdak in het havengebied van de Scheldestad, 'waar in overvolle, zich "hotel" noemende herbergen voor weinig geld kamers te huur zijn'.² In Brussel kon men goedkoop logies vinden in de buurt van het Noord- en Zuidstation, bijvoorbeeld in de gemeenten Schaar-

beek, Anderlecht, Sint-Gillis of in de centrumwijk de Marollen. In deze volkse wijk, met de vlooiemarkt als middelpunt, woonden niet weinig Duitsers en Oostenrijkers in de kleine huisjes, kelders en zolderkamers. In de Huidevettersstraat was er een dagverblijf met café, leeszaal en schaa kruimte, een ontmoetingsplaats voor de tot de werkloosheid veroordeelde vluchtelingen die hun wat verstrooiing bood. In de Lenglentierstraat stond een kleine synagoge, die in 1959 gesloopt werd. Wie daar had gebeden en in de wijk had gewoond, keerde niet uit Auschwitz terug of trok na de oorlog vroeg of laat weg. Slechts een gedenkplaat herinnert tegenwoordig nog aan de vermoorde Joden uit de Marollen.

Later trokken we naar de grenzen. We hadden ingezien dat België niet alleen vóór de oorlog een van de belangrijkste toevluchtlanden was voor Joodse vluchtelingen, maar dat het tijdens de Duitse bezetting ook een transitland werd. Veel Joden uit het Duitse Rijksgebied vluchtten uit België verder naar Frankrijk, en vanaf 1941/42 kwamen in heel West-Europa grotere stromen van Joodse vluchtelingen op gang. We gingen op zoek naar de grensovergang ten zuiden van Roosendaal, die gebruikt werd door Nederlandse Joden die bij het begin van de deportaties in hun land in 1942 hoopten in het geheim naar België en dan verder naar Frankrijk te kunnen ontkomen, maar die door gemotoriseerde grenswachters van de *Wehrmacht* onderschept werden. We gingen op zoek naar de stations en douanekantoren waar Joden uit België op weg naar Frankrijk aan voorbij moeten zijn gekomen, de controleposten aan de grens tussen België en Noord-Frankrijk bij La Marlière, Baisieux en Feignies, waar voor velen de vluchtpoging eindigde. Ook in de gemeente Feignies, aan het toen vaakst gebruikte sneltreinetraject tussen Brussel en Parijs, staat tegenwoordig geen station meer. De buiten bedrijf gestelde sporen en perrons zijn volledig overwoekerd. Vervallen magazijnen en douanegebouwen geven slechts een vaag idee van waar overijverige Duitse douaniers de in de trein gearresteerde Joodse vluchtelingen, die met valse papieren en zonder de verplichte 'Jodenster' reisden, aan een eerste verhoor onderwierpen — verhoren waarvan we de processen-verbaal decennia later in een Brussels archief hadden teruggevonden.

Die verlaten plekken blijven stom, de stille overblijfselen uit het verleden geven niets meer prijs. Wat we over die plekken en de gebeurtenissen die er plaatsvonden weten, weten we uit schriftelijke bronnen. Uit ons archiefonderzoek en onze verkenning ter plekke groeide het idee een boek te schrijven over Joodse vluchtelingen in West-Europa waarin België een centrale plaats zou innemen, een boek ook dat zou ingaan op zowel de emigranten uit het Duitse Rijksgebied als de vluchtelingen uit Nederland, en dat ten slotte ook de vraag zou moeten kunnen beantwoorden hoeveel Joden nog tijdens de periode van de deportaties uit en via België naar Frankrijk zijn gevlucht. Heel wat van de plaatsen die in dit boek ter sprake komen, hebben in het huidige Europa zonder grenzen geen betekenis meer. Het is 70 jaar geleden dat daar werd beslist wie kon ontkomen en wie de ondergang tegemoet ging. Tegenwoordig worden die beslissingen elders genomen, bijvoorbeeld op de Middellandse Zee voor de Europese kusten of tussen Mexico en de Verenigde Staten. Dat mensen grenzen moeten overwinnen om te overleven, is een wereldwijd probleem geworden.

•

In wat volgt onderzoeken we de vluchtpogingen van Joden uit Duitsland en Oostenrijk na de pogroms van 1938 en de vluchtbewegingen binnen West-Europa onder Duitse bezetting vanaf 1941/42, die in het teken stonden van de dreigende genocide.³ We gaan ervan uit dat tussen 1938 en 1942 een nieuw type vluchteling ontstond, wiens gedwongen migratie verband hield met de radicalisering van de Jodenvervolging en de overgang naar de vernietigingspolitiek. De thema's emigratie, ballingschap en ontheemding vallen buiten het kader van dit onderzoek. We beginnen bij de ambtelijke uitwijzing van Joden uit Duitsland, beschrijven de moeilijkheden die zij ondervonden tijdens hun vlucht naar West-Europa en onderzoeken wat er met de massa 'emigranten' gebeurde en hoe de weg van deze Joden die van de Belgische en Nederlandse Joden kruiste onder de dreiging van de deportaties naar Auschwitz. Kortom, we gaan het lot van de 'naamloze' Joodse slachtoffers na van wie we de sporen terugvinden in politiedos-

siers, in de archieven van de vervolging en in de lijsten van de deportatietreinen.

Hannah Arendts vroege kanttekeningen over nationale minderheden, staatlozen en vluchtelingen in het interbellum, die tot op heden niets aan actualiteit hebben ingeboet,⁴ net als de latere, baanbrekende studie van Michael R. Marrus over de Europese vluchtelingen in de twintigste eeuw, hebben ons geleerd dat het zogenaamde 'Joodse vraagstuk' zoals de nationaalsocialisten het begrepen aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog een internationaal vluchtelingenprobleem was geworden.⁵ In een aantal sindsdien verschenen monografieën worden ook de restrictieve vreemdelingenpolitiek en de weigerachtigheid van de potentiële toevluchtslanden om vluchtelingen asiel te verlenen kritisch onder de loep genomen.⁶ Onze uiteenzetting is geschreven tegen deze historische achtergrond. Wat daarentegen tot dusver nauwelijks onderzocht werd, zijn de initiatieven van de Joodse vluchtelingen zelf en hun strijd voor een verblijfsvergunning in een vreemd land nadat ze op een gewelddadige manier uit het toenmalige Duitse Rijk verdreven waren. De nieuwe vluchtelingengolf die onder de Duitse bezetting op gang kwam, toen duizenden West-Europese Joden aan de deportaties probeerden te ontkomen, wordt in de literatuur ter zake nauwelijks vermeld. Ook het precieze aantal uit West-Europa gedeporteerde Joden afkomstig uit Oostenrijk en Duitsland is nergens gedocumenteerd, net zomin als het aantal uit Nederland en België afkomstige Joden die in 1941/42 op de vlucht sloegen en alsnog gedeporteerd werden, meestal uit Frankrijk. Dit historische veld, de tijdspanne tussen 1938 en 1944, noemen we 'gedwongen migratie'. Met dit begrip bedoelen we vluchten als reactie op een directe, fysieke, levensbedreigende situatie, maar tegelijk ook dat het — uit het perspectief van het slachtoffer — vaak om één enkele, coherente odyssee ging. De vraag welke plaats de massale vlucht tijdens die periode in de hele Joodse migratie in de twintigste eeuw inneemt, moeten andere, vergelijkende studies beantwoorden.

In het onderzoek naar de Holocaust is al langer een ander perspectief aan de orde. De ruim vier decennia tussen Raul Hilbergs pionierswerk *De vernietiging van de Europese Joden* en het tweede

deel van Saul Friedländers opus magnum *Nazi-Duitsland en de Joden* markeren tegelijk een historiografische ontwikkeling die begon met de reconstructie van de bureaucratische afwikkeling van het vernietigingsproces aan de hand van de door de daders zelf opgemaakte documenten en die uiteindelijk het bewijs leverde dat de Joodse catastrofe alleen adequaat beschreven kan worden door te luisteren naar de talloze stemmen en getuigenissen van de slachtoffers zelf. Hierdoor werd ook meer aandacht besteed aan de manier waarop de Joden reageerden tijdens de jaren van vervolging en uitroeiing, aan de vele vormen van zelfbehoud, verzet en weerstand.⁷ Eerst moesten de omvang en de draagwijdte van het georganiseerde, gewapende Joodse verzet in Oost- en West-Europa in kaart worden gebracht om het hoofd te bieden aan de vreselijke misvatting dat de Joden zich 'als lammeren naar de slachtbank' lieten leiden. Verder kwamen er studies over de reddingspogingen van legale en clandestiene Joodse (hulp)organisaties. Inmiddels groeit het besef dat ook niet-georganiseerde, maar niettemin massaal verspreide 'individuele overlevingsstrategieën' integraal deel uitmaken van het Joodse zelfbehoud als reactie op de Shoah.⁸ Tot deze overlevingsstrategieën moet ook de vlucht als massafenomeen worden gerekend, wat het onderwerp vormt van dit boek.⁹ Ook pogingen een illegale identiteit aan te nemen, samen met de hele familie 'onder te duiken' of de kinderen te verstoppert, maken daar deel van uit. Hoewel het in deze gevallen niet ging om daden van openlijk verzet, werden dergelijke collectieve handelingen als reactie op de levensbedreigende situatie waarmee deze mensen zich geconfronteerd zagen, door de Duitsers uitermate nauwkeurig geregistreerd, daar ze het politionele optreden tegen de Joden ernstig belemmerden. Voor zover we weten, bestaan er vooralsnog weinig studies over het leven van de talloze ondergedoken Joden,¹⁰ het bemachtigen van valse papieren of de grensoverschrijdende vluchtpogingen tijdens de periode van de deportaties.

Als er getuigenissen van slachtoffers in het historiografische onderzoek naar de Holocaust worden opgenomen, iets wat inmiddels wel vaker gebeurt, dan gaat het doorgaans om dagboeken, brieven of andere aantekeningen van mensen van wie de naam en het levensverhaal om een of andere reden op bijzondere interesse kunnen

rekenen, of om ooggetuigenverhalen van mensen die gered werden of de Holocaust overleefden, waarvan er heel wat overgeleverd zijn. Wij hebben ons voorgenomen het verhaal te vertellen van hen die de Holocaust niet overleefden en wier sporen de nazi's probeerden uit te wissen, van 'naamloze' Joodse vluchtelingen die ondanks hun vertwijfelde inspanningen om zichzelf en hun familieleden van de uitroeiing te redden uiteindelijk toch gedeporteerd en vermoord werden. Hun verhalen zijn nergens overgeleverd of in een familiegeschiedenis bewaard voor het nageslacht, en van hun vertwijfelde reddingspogingen kunnen we ons slechts bij benadering een beeld vormen door gebruik te maken van tal van dossiers en registers.

•

In dit boek gaan we op zoek naar sporen die als dusdanig niet vermeld worden in documenten. Het gebrek aan geschreven bronnen is een logisch gevolg van het clandestiene karakter van de vluchtpogingen die we onderzoeken. De archieven bevatten weliswaar enkele rapporten van Duitse instanties die de 'illegale emigratie' van de Joden registreerden, alsook processen-verbaal van verhoren van gearresteerde vluchtelingen, maar in hoofdzaak waren we aangewezen op talloze persoonlijke dossiers van de vreemdelingen- en grenspolitie, registratiedossiers, 'Jodenregisters', deportatielijsten, kampregisters en andere dergelijke massabronnen. De systematische analyse van dit soort bronnen leidt niet alleen tot statistische resultaten, maar biedt ook — althans, dat hopen we aan te tonen — inhoudelijk nieuwe inzichten. Wie in verschillende overleveringen en registers de naam van al was het maar één persoon opzoekt, ziet hoe de verschillende stadia van de vervolging als biografische puzzelstukken in elkaar passen. Onze historische beschrijving wordt daarom telkens weer door zo gedetailleerd mogelijke individuele verhalen onderbroken. Deze exemplarische biografieën vertellen het verhaal van levens waar met geweld een eind aan werd gemaakt.

Omdat er nauwelijks dossiers in de klassieke zin van het woord ter beschikking staan op basis waarvan de situatie van de Joodse vluchtelingen in West-Europa tussen 1938 en 1944 en de omvang van de vluchtbewegingen afdoende beschreven kunnen worden,

moesten we het bronnenmateriaal voor ons onderzoek allereerst zelf samenstellen. Dit zou verder niet het vermelden waard zijn, ware het niet dat het daarbij grotendeels om ‘geretrodigitaliseerde’ massabronnen gaat. Het gebruik, het verbinden en de computerondersteunde verwerking van dergelijke bronnen binnen het Holocaust-onderzoek zal wellicht in de toekomst toeneemen, maar brengt ook problemen met zich mee die niet alleen technisch van aard zijn.¹¹ Archieven die destijds dienden voor het in kaart brengen van de Joodse bevolking en het beheer van de uitroeiingsmachinerie zijn in groten getale overgeleverd. Daarnaast zijn er nog de ‘normale’ ambtelijke dossiers, inwonerslijsten enz. Archieven, gedenkplaatsen en andere onderzoeksinstellingen hebben de laatste jaren dergelijke bronnen gedigitaliseerd en online ter beschikking gesteld in de vorm van databanken.¹² Hierdoor krijgt iedereen toegang tot de naam, geboortedatum, geboorteplaats, woonplaats en deportatie- of sterfdatum van vermoorde Joden. Niet alles staat zomaar online, maar voor onderzoeksdoeleinden zijn ook gesloten databanken toegankelijk. Stemt men deze elektronische, heterogene bronnen op elkaar af en brengt men ze over de landsgrenzen heen samen, dan beschikt men over persoonsgebonden informatie, groepsprofielen en een beeld van de verplaatsingen van deze mensen die beangstigend nauwkeurig zijn. In hoge mate geaggregeerde persoonsgegevens maken zeer uiteenlopende vormen van statistisch onderzoek mogelijk. We bestuderen het verleden met methodes die sterk lijken op modern researchewerk. Anders gesteld: er ontstaat postume kennis over de slachtoffers van de Shoah die de jongere generaties mogelijk helemaal niet toekomt. We kunnen ons niet inbeelden wat er was gebeurd als de Duitse bureaucratie in de jaren veertig over dergelijke methodes had kunnen beschikken. Schrijven over de sporen van de misdaden die de nazi’s probeerden uit te wissen, is niet verkeerd — ook wij doen dat in dit boek. Maar zoals nu blijkt, zijn er veel meer verborgen sporen in de dossiers dan vroeger kon worden vermoed, omdat ze nu met behulp van technische middelen gereconstrueerd kunnen worden.

Het is niet onze bedoeling het nut van computerondersteunde methodes in de geschiedeniswetenschap in twijfel te trekken, want

zonder deze methodes hadden we ons eigen onderzoek naar vluchtbewegingen nauwelijks kunnen verrichten. Wel moeten we toegeven dat we de reikwijdte van ons voornemen vooraf niet precies konden inschatten. Juist daarin ligt echter een volgend probleem besloten. Op basis van de genoemde methode kan historisch onderzoek worden uitgevoerd waarmee we zonder verregaande digitalisering zelfs geen aanvang hadden kunnen maken: ze biedt een antwoord op onderzoeksvragen die voorheen zelfs niet gesteld zouden zijn. Maar wie weet vertelt een resultaat gestoeld op een aantal kwalitatief geselecteerde documenten wel meer dan moeizaam uit massabronnen gewonnen bevindingen. Wil het Holocaust-onderzoek zich onttrekken aan de potentiële gevaren van de academische eigendynamiek, dan is het van belang en misschien zelfs raadzaam zich de vraagstelling voor toekomstige studies niet te laten voorschrijven door wat momenteel technisch mogelijk is. Het is aan de lezer te beoordelen of de cijfergegevens en statistieken in dit boek noodzakelijk zijn om dit tot dusver onderbelichte thema te belichten, dan wel of de uit de dossiers geselecteerde verhalen van individuele Joodse vluchtelingen hem of haar meer vertellen.

•

Niet alle door ons geraadpleegde archieven en databanken zijn vrij toegankelijk. Dit roept vragen op inzake anonimisering en de bescherming van persoonlijke gegevens. We hanteren de volgende regel: we vermelden de naam van Joodse vluchtelingen alleen als die ook vermeld is in uitgegeven herdenkingsboeken of terug te vinden is in publieke databanken, of als het slachtoffer gedeporteerd werd en in Auschwitz of een ander vernietigingskamp om het leven is gekomen. Alle andere namen van slachtoffers die voor zover wij weten de nationaalsocialistische vervolging mogelijk of aantoonbaar overleefd hebben, werden afgekort. In België is het gangbaar dat echtgenotes geregistreerd worden onder hun meisjesnaam, wat ons ertoe noopte dubbele namen te gebruiken, omdat verwijzingen naar bronnen van Belgische oorsprong anders moeilijk te traceren zijn.

Tenzij anders vermeld, zijn alle statistische, feitelijke en biografische gegevens in dit boek gebaseerd op online consulteerbare databanken,¹³ op gedigitaliseerde bronnen die we in het Joods Museum van Deportatie en Verzet (JMDV) in Mechelen mochten inkijken,¹⁴ op het register van het *Judenreferat* van de Brusselse *Gestapo* of op officieel, naoorlogs onderzoek beschikbaar in het archief van de Belgische Dienst voor de Oorlogsslachtoffers (DOS). Uitvoeriger biografische gegevens zijn meestal afkomstig uit de geciteerde dossiers van de Belgische Vreemdelingenpolitie of onderzoeksdoossiers van Duitse douane-, grens- en bezettingsdiensten die bewaard zijn in het Algemeen Rijksarchief (ARA) of in het Brusselse Studie- en documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij (SOMA).

Het thema van de grensoverschrijdende vluchtpogingen van Joden in West-Europa werd door ons sinds 2005 meermaals behandeld, en in dit boek grijpen we dan ook deels terug op eerdere publicaties.¹⁵ We bedanken de redacties van *Theresienstädter Studien und Dokumente* in Praag en *Bijdragen tot de eigentijdse Herinnering* in Brussel voor hun toestemming bepaalde teksten hier op te nemen. Enkele alinea's werden overgenomen uit Insa Meinens in 2009 verschenen monografie *Die Shoah in Belgien* (Ndl. vertaling 2011) omdat ze in dit boek uit thematisch oogpunt niet konden ontbreken. Hiervoor kregen we de toestemming van de *Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt*.

Ons boek is het resultaat van het onderzoeksproject *Gedwongen migratie en Holocaust*, dat jarenlang werd gesubsidieerd door de *Deutsche Forschungsgemeinschaft*. We bedanken deze instelling voor de genereus ter beschikking gestelde financiële middelen, zonder welke een onderzoek als dit niet mogelijk was geweest. Bijzondere dank gaat uit naar de medewerkers van het project die ons geholpen hebben bij het analyseren van de dossiers en databanken of die ons onderzoeksliteratuur hebben bezorgd, met name Wilma Meinen, Laurence Petrone, Ronald Sperling en Yasmina Zian. Dan Michman, directeur van het *International Institute for Holocaust Research* (Jeruzalem), en Jean-Philippe Schreiber, adjunct-directeur van het *Centre interdisciplinaire d'Étude des Religions et de la Laïcité* (Université libre de Bruxelles), hebben ons onderzoekspro-

ject van meet af aan met grote interesse begeleid. Onze dank gaat uit naar de directeurs en medewerkers van de geconsulteerde archieven, in het bijzonder Laurence Schram en Patricia Ramet (JMDV) en Sophie Vandepontseele en Gert De Prins (DOS), die ons toegang verleenden tot de registers, dossiers en gedigitaliseerde bronnen en ons onderzoeksproject met belangrijke wenken en informatie ondersteunden. Ook bedanken we directeur Karel Velle, Pierre-Alain Tallier en Filip Strubbe van het Belgische Rijksarchief, die ervoor zorgden dat we het uitgebreide archief van de Vreemdelingenpolitie onder de beste omstandigheden konden inkijken en gebruiken. Christine Langé, directeur van de *Archives départementales Pyrénées-Orientales* te Perpignan, was zo vriendelijk ons toegang te verlenen tot een elektronische versie van de registers van de interneringskampen in Saint-Cyprien en Rivesaltes. Wij danken Karen Taïeb, hoofdarchivaris van het Parijse *Centre de Documentation Juive Contemporaine* (CDJC), voor het ter beschikking stellen van documenten, Peter Romijn, adjunct-directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) te Amsterdam, en Karin Hofmeester, directeur van de onderzoeksgroep *Digitaal Monument Joodse Gemeenschap in Nederland* van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), voor hun inlichtingen. Voorts bedanken we Fritz Backhaus van het *Jüdisches Museum* in Frankfurt am Main, die ons toegang verleende tot de databank 'Deportierte Juden aus Frankfurt am Main', en Monica Kingreen van het pedagogisch centrum van het *Fritz-Bauer-Institut* voor haar informatie over Joodse families in Hessen. Zonder de grafische zorgvuldigheid van Michael Teßmer was ons voornemen in het boek ook gedetailleerde kaarten op te nemen van de landen van oorsprong en bestemming van de vluchtelingen niet realiseerbaar geweest. Grote dank gaat ten slotte uit naar Jörg Paulsen, die onbezoldigd aan dit project heeft meegewerkt en ons met zijn kennis en monnikengeduld ondersteund heeft bij de aanleg en de analyse van ons eigen databanksysteem, dank die we ook op de titelpagina van dit boek tot uitdrukking brengen.

Brussel/Oldenburg, december 2012
 INSA MEINEN, AHLRICH MEYER

1.

'IK MOEST HET LAND BINNEN TIEN DAGEN VERLATEN OF ZE ZOULDEN ME NAAR EEN CONCENTRATIEKAMP DEPORTEREN.' DE VLUCHT VAN JODEN UIT DUITSLAND EN OOSTENRIJK VANAF 1938

Het dossier Siegfried Rosenbaum

Siegfried Eugen Rosenbaum werd tijdens de novemberpogrom gearresteerd en naar het concentratiekamp Buchenwald gedeporteerd.¹ In de zes weken daarna vermoordde de *Gestapo* in dat kamp meer dan 220 Joden. Rosenbaum zat gevangen van 10 tot 27 november 1938 en werd daarna uit het Duitse Rijk uitgewezen. Tot dan toe woonde de ongehuwde veehandelaar in bij zijn ouders in de gemeente Arnstadt in Thüringen, waar hij en ook zijn vader geboren waren. Hij was 26 jaar oud toen hij begin januari 1939 zonder visum in het geheim naar België vluchtte. Daar zocht hij een verblijfplaats in Antwerpen, toentertijd een van de twee Belgische grootsteden waar haast de hele Joodse bevolking van België woonde, en vooral een belangrijke trans-Atlantische zeehaven. Bij zijn aanmelding verzekerde Rosenbaum de Belgische politie dat

hij naar de Verenigde Staten wilde doorreizen. Als Duits staatsburger werd hem een relatief genereuze uitreistermijn van drie maanden toegestaan. Hij beschikte inderdaad over een affidavit, een beëdigde verklaring van een Amerikaans staatsburger, wat een van de vereisten was om een inreisvisum te kunnen aanvragen. In september 1938 had hij zich in Berlijn op het Amerikaans consulaat laten registreren. Toen het hulpcomité dat in Antwerpen de lokale Joodse gemeenschap ter ondersteuning van de uit nazi-Duitsland gevluchte Joden onderhield in mei 1939 bij de Belgische Vreemdelingenpolitie een aanvraag indiende ter verlenging van Rosenbaums uitreistermijn, ging men er nog optimistisch van uit dat hij België in de loop van het jaar zou kunnen verlaten, daar het Duitse quotum nog niet was bereikt. Maar weldra werd duidelijk dat dit niet zou lukken.²

In november 1939, de Tweede Wereldoorlog was intussen begonnen, kreeg Rosenbaum een verblijfsvergunning, in eerste instantie beperkt tot zes maanden, en een officiële vreemdelingenkaart. Vanwege zijn slechte gezondheid werd hij niet zoals aanvankelijk voorzien verplicht in een vluchtelingencentrum ondergebracht om voorlopig in België gedoogd te worden totdat hij de doorreis naar een ander land kon aanvatten. In plaats daarvan woonde hij in bij zijn ouders, die eveneens uit het Duitse Rijk waren uitgewezen en een paar weken na hun zoon in Antwerpen waren aangekomen. Leo Rosenbaum, net als zijn zoon een veehandelaar, was al 60.³ Hij en zijn tien jaar jongere vrouw Hermine Rosenbaum-Weiss hadden heel wat vergeefse pogingen ondernomen om op verschillende plaatsen clandestien over de groene grens naar België te vluchten — minstens twee keer waren ze door de Belgische Rijkswacht teruggestuurd, tot het hun uiteindelijk toch was gelukt het land binnen te komen.

Toen de *Webrmacht* op 10 mei 1940 het neutrale België binnenviel, arresteerde de Belgische politie duizenden Duitse en Oostenrijkse mannen die oud genoeg waren om de wapens op te nemen, onder wie heel wat Joodse vluchtelingen, en stuurde hen naar Zuid-Frankrijk, waar de meesten opgesloten werden in het interneringskamp Saint-Cyprien in de buurt van Perpignan.⁴ Siegfried Rosenbaum was een van hen, maar ten laatste begon november

1940 kon hij ontsnappen, en hij keerde terug naar België, dat toen onder Duits militair bestuur stond.

België werd in hoofdzaak bezet om de hulpbronnen van het land te plunderen ten voordele van de Duitse oorlogseconomie, maar in de herfst van 1940 voerden de *Militärbefehlshaber* en zijn *Militärverwaltungschef* ook een reeks anti-Joodse maatregelen in die de fundamentele rechten van de Joden steeds meer beperkten, waardoor ze stukje bij beetje uitgesloten werden uit het beroepsleven en de economie en ten langen leste het recht op eigen spaargeld en eigendom verloren.⁵ Al vanaf 1940 dreven de Duitsers de Jodenvervolging vooral door in Antwerpen, waar ze in vergelijking met Brussel op meer medewerking konden rekenen van Belgische overheidsinstellingen en collaborateurs. Dat was ook de reden dat er tijdens de bezetting veel Joden van Antwerpen naar Brussel vluchtten, voor zover ze tijdens de winter van 1940/41 nog niet uit de Scheldestad verdreven werden. De desbetreffende verordening van de *Militärbefehlshaber* inzake de beveiliging van het kustgebied bepaalde dat alle personen die sinds 1933 uit Duitsland naar België waren geëmigreerd moesten worden uitgewezen.⁶

Siegfried Rosenbaum ontsnapte aan de massale evacuatie van duizenden buitenlandse Joden naar de Belgische provincie Limburg ten gevolge van deze verordening. Toch verliet ook hij Antwerpen, en in 1941 meldde hij zich aan in de Brusselse gemeente Schaarbeek, waar hij al snel een woning betrok samen met zijn ouders, die ook naar de hoofdstad waren uitgeweken. De familie werd ondersteund door de Commissie voor Openbare Onderstand: in maart 1942 ontvingen het echtpaar Rosenbaum en hun zoon, die nog steeds ziek was, samen 161 Bfr. per week, omgerekend ongeveer 13 rijksmark.⁷ Kort daarna plande de Vreemdelingenpolitie een evaluatie van dit dossier en de vraag werd gesteld of niet een andere zoon die naar België was gevlucht kon instaan voor het onderhoud van zijn familieleden. In mei 1942 werd hun uitkering met 90% verlaagd. Vanaf toen oefende Siegfried Rosenbaum een niet nader omschreven activiteit uit, waarmee hij wekelijks 200 Bfr. verdiende. Deze activiteit bleef hij uitvoeren tot de Duitse vervolgers hem opnieuw arresteerden.

Op 22 juli 1942 begonnen de *Sicherheitspolizei* en de SD (Sipo-SD) — de lokale afdelingen van het *Reichssicherheitshauptamt* — samen met de *Feldgendarmeerie* van de *Militärbefehlshaber* systematisch Joden aan te houden in het kader van de *Endlösung*.⁸ Op die dag werd Siegfried Rosenbaum naar het concentratiekamp Breendonk gebracht, dat bekendstond om zijn folter- en uithongeringspraktijken en geleid werd door de Sipo-SD, maar onder direct bevel stond van de *Militärverwaltungschef*.⁹ Ten laatste begin september 1942 brachten de Duitsers Rosenbaum naar het nabijgelegen verzamelkamp in Mechelen, waar de treinen naar Auschwitz samengesteld werden. Het eerste konvooi vertrok uit België op 4 augustus 1942. Siegfried Rosenbaum werd op 8 september 1942 met het 8ste konvooi gedeporteerd. Ook zijn ouders zouden niet ontkomen. Leo Rosenbaum en Hermine Rosenbaum-Weiss werden een half jaar na hun zoon met het 18de konvooi gedeporteerd.¹⁰

Bronnen en opzet van het onderzoek

De hier geschetste jarenlange vlucht van Siegfried Rosenbaum en zijn familie voor de nationaalsocialistische Jodenvervolging is vrijwel volledig gebaseerd op persoonlijke dossiers van de Belgische Vreemdelingenpolitie die in het Algemeen Rijksarchief te Brussel bewaard worden en pas sinds enkele jaren toegankelijk zijn voor onderzoeksdoeleinden.¹¹ Over dergelijke, uiteindelijk vergeefse, reddingspogingen van Joden die uit Duitsland en Oostenrijk naar België wisten te vluchten, is tot op heden weinig bekend. De Belgische vluchtelingen- en asielpolitiek in de jaren dertig is daarentegen grondig onderzocht, dankzij het pionierswerk van de Gentse historicus Frank Caestecker over de ‘Ongewenste gasten’.¹² In België maakte de Vreemdelingenpolitie deel uit van de dienst Openbare Veiligheid, die ressorteerde onder het ministerie van Justitie. Hoewel de Duitse verdrijvingsstrategie, die als doel had de Joden berooid en in groten getale onder dwang het land uit te jagen, in België aanleiding gaf tot dezelfde verdedigingsmaatregelen als in andere landen, en hoewel sommige bevoegde Belgische ambtenaren en politici er xenofobe of antisemitische

opvattingen opna hielden, bood het koninkrijk asiel aan naar schatting 25.000 Joodse vluchtelingen.

Zonder het engagement van Joodse helpers was dit ondenkbaar geweest. Reeds in 1933 werd in Brussel een Joods hulpcomité opgericht, het *Comité d'Aide et d'Assistance aux Victimes de l'Antisémitisme en Allemagne* (CAAVAA), dat medio 1938 omgedoopt werd tot het *Comité d'Assistance aux Réfugiés juifs* (CARJ). Het comité werd voorgezeten door Max Gottschalk, de ondervoorzitter van de Israëlitische gemeente van Brussel. In Antwerpen werd eveneens al in 1933 een *Komiteit tot Verdediging der Rechten der Joden* opgericht, dat op politiek vlak tegen de Duitse Jodenvervolging intervenieerde. Het hierbij aangesloten *Antwerpsch Komiteit voor Joodsche Vluchtelingen* onder leiding van Numa Torczyner, de voorzitter van de Zionistische Federatie van België, nam de ondersteuning van de vluchtelingen op zich. Wie getroffen werd door de nazistische Jodenvervolging zonder dat hij of zij lid was van de Joodse gemeente, kon terecht bij een katholieke of protestantse hulporganisatie, voor socialisten was er het *Fonds Matteotti*, voor communisten het *Secours populaire*, dat echter geen financiële steun bood. De Joodse comités waren kwantitatief gezien echter veruit de belangrijkste helpers, en bovendien oefenden ze veel invloed uit op de vluchtelingenpolitiek van de overheid. Anders gezegd, de Belgische staat liet de zorg voor de gestrande vluchtelingen grotendeels over aan private hulporganisaties.

De activiteiten van deze Joodse hulpcomités en het onderbrengen van de vluchtelingen in gesloten centra, wat in grote mate gestuurd werd door de Brusselse CARJ, zijn in de Belgische geschiedschrijving kritisch onderzocht.¹³ Het onderzoeksrapport *Gewillig België*, dat enkele jaren geleden in opdracht van de Belgische Senaat geschreven werd om de rol van de Belgische autoriteiten in de Jodenvervolging uit te spitten, biedt nog meer inzichten. Het rapport gaat onder meer in op de omstandigheden waarin de Belgische politie bij het begin van de Duitse bezetting duizenden vluchtelingen van België naar Frankrijk uitwees.¹⁴

In wat volgt komen de Belgische vluchtelingenpolitiek en de hulporganisaties alleen aan bod voor zover nodig voor een goed begrip van de beschreven gebeurtenissen of wanneer de door ons

gebruikte en tot dusver in de literatuur niet behandelde bronnen wezenlijke aanvullingen bieden op de huidige stand van het onderzoek. Het is onze belangrijkste doelstelling de vluchtpogingen en de vervolging van Joodse volwassenen, kinderen en families te beschrijven die in 1938/39, en sommigen zelfs nog later, slechts met grote moeite uit Oostenrijk en Duitsland naar België konden vluchten, maar daar in mei 1940 door de Duitse bezetter ingehaald en tussen 1942 en 1944 naar Auschwitz gedeporteerd werden.

De persoonlijke dossiers die destijds door de Belgische Vreemdelingenpolitie aangelegd werden, zijn uiterst verhelderend voor een onderzoek dat de vluchtelingen zelf centraal plaatst. Dit geldt in het bijzonder voor het onderzoek naar feiten die het lot van individuen overstijgen en betrekking hebben op de vervolging en de vluchtpogingen van families of van verschillende groepen, zoals bijvoorbeeld Poolse staatsburgers.¹⁵ De aanwijzingen die we in overheidsdossiers over bepaalde vluchtelingen terugvinden zijn weliswaar onevenwichtig en onvolledig, maar gezamenlijk, op basis van ca. 3300 geanalyseerde dossiers, verschaffen ze een beeld van het collectieve lot van vluchtelingen dat ook rekening houdt met de slachtoffers van de *Endlösung* die hun verhaal nooit hebben kunnen vertellen.

Dit inleidende hoofdstuk behandelt de massale uitwijzing van Joden uit Duitsland en biedt tegelijk eerste inzichten in de situatie van de vluchtelingen in België. De vier uitvoerig geschetste individuele verhalen die we hier opnemen, zijn typerend voor de verschillende individuele vluchtervaringen en reacties van vervolgd. In het tweede hoofdstuk gaan we dieper in op de permanent precaire status van de vluchtelingen en schetsen we hoe ze vanaf hun emigratie uit het Duitse Rijk in 1938/39 tot aan hun deportatie uit België naar Auschwitz jarenlang trachtten aan hun vervolgers te ontsnappen en hun bestaansrecht te handhaven. Het derde hoofdstuk verzamelt de statistische resultaten van ons onderzoek naar de vluchtelingen en poogt een antwoord te bieden op tot dusver onbeantwoorde vragen. Sloegen bepaalde groepen, bijvoorbeeld buitenlanders of jonge mannen, eerder op de vlucht dan andere Joden? Zijn er verschillen tussen de vluchtpogingen

van Joden uit Oostenrijk en vluchtpogingen uit het oude Rijksgebied? Hoe groot was het aandeel van de vluchtelingen onder de slachtoffers van de Shoah uit België?

Uitwijzing en uitzetting uit Duitsland

'Hierbij ontvangt u het uitwijzingsbesluit van de Regierungspräsident in Merseburg van 19 februari j.l. [...], waarmee uw uitwijzing uit het Rijk wordt verordend.

Krachtens dit besluit verzoek ik u na ontvangst van dit besluit het Rijk uiterlijk binnen 10 dagen te verlaten en het grondgebied niet opnieuw te betreden.

Indien u dit verzoek niet inwilligt tegen uiterlijk de 12de b.m., [...] zie ik mij genoodzaakt u te laten overbrengen naar een concentratiekamp, waar u tot de definitieve uitvoering van de uitwijzing, d.w.z. tot uw emigratie uit het Rijk zult moeten blijven.¹⁶

Dit schrijven van 3 maart 1938 stuurde de *Polizeipräsident* van Halle an der Saale naar de Joodse pelshandelaar Jacob Graubart. Op voorspraak van de *Hilfsverein der Juden in Deutschland* kon Graubart, die in 1889 in Polen was geboren, de uitreistermijn tot tweemaal toe verlengen, tot de bevoegde *Regierungspräsident* de uitreisdatum uiteindelijk vastlegde op eind mei 1938. Intussen was Graubart van Halle naar Leipzig verhuisd, waar hij mogelijk ook in de herfst van 1938 nog woonde, als hij toen al niet geïnterneerd of geëvacueerd was — daarover geven de bronnen geen uitsluitel. Vast staat wel dat hij er kort na de novemberpogrom in slaagde naar België te vluchten. Op 22 november 1938 legde hij in Brussel een verklaring af met daarin de zin die we als titel voor dit hoofdstuk gebruikten. In België kon Graubart zich relatief veilig voelen, totdat hij in handen van de Duitse bezetters viel, die hem op 18 augustus 1942 naar Auschwitz deporteerden.

De systematische verdrijving van Joden uit Duitsland, die het naziregime zich in de jaren dertig ten doel had gesteld, is een van de facetten van de opmaat tot de genocide. De hiertoe ingezette middelen reikten van alomtegenwoordige vernederingen en pes-

terijen over het in beslag nemen van eigendommen en het ontnemen van een bestaansbasis tot willekeurige arrestaties en aanslagen op leven en goed. Met de annexatie van Oostenrijk in 1938 en de novemberpogrom kreeg de verdrijving van de Joden een systematisch karakter. Bovendien begonnen de Duitse autoriteiten in datzelfde jaar op grote schaal met uitwijzingen en illegale uitzettingen over de grenzen van de buurlanden heen.¹⁷ In grote lijnen ging het om drie soorten vervolgingen: door administratie en politie schriftelijk verordende uitwijzingen van individuen uit Duitsland vanaf de lente van 1938 tot medio 1939, de massale uitzetting naar Polen in oktober 1938, en ten slotte de in de concentratiekampen door de *Gestapo* afgedwongen uitreisverplichtingen, die vanaf eind 1938 de regel werden.

De waarschijnlijk bekendste datum is de uitwijzing en deportatie van naar schatting 17.000 overwegend Poolse en staatloze Joden naar Polen, die de Duitse politie op 27 oktober 1938 onverwacht in het hele Duitse Rijk in gang zette als preventieve maatregel tegen het dreigement van de Poolse regering om alle Joden met Poolse nationaliteit die al langere tijd in Duitsland woonden uit het Poolse staatsburgerschap te onttrekken. Een deel van de slachtoffers werd terug uitgezet naar het Duitse Rijk, en duizenden mensen zaten in aanvankelijk erbarmelijke omstandigheden in de klem in het Duits-Poolse grensgebied, waar in Zbąszyń en op andere plaatsen speciale opname- resp. interneringskampen werden opgericht.¹⁸ De aanslag op een ambtenaar van de Duitse ambassade in Parijs door de Duitse vluchteling Herschel Grynszpan uit protest tegen de deportatie van zijn gezin werd door de nazitop aangegrepen als voorwendsel voor de novemberpogrom.

Deze feiten zijn genoegzaam bekend, maar haast niemand weet dat honderden Joden die door de Duitse administratie en politie naar Polen uitgezet of uit het Rijk uitgewezen werden alles op alles zetten om naar België te vluchten. Nadat meerdere Joden in het grensgebied waren opgepakt en naar Duitsland teruggestuurd, meldde de Belgische Rijkswacht, die ingezet werd om de grenzen te bewaken, in maart 1939 het volgende:

‘Volgens bovengenoemden bevinden zich in Keulen nog zeer veel Joden die van het hoofdbureau van de politie in Berlijn allen een schrijven hebben ontvangen dat hun verblijf in Duitsland in de tijd beperkt.’¹⁹

In totaal konden we ongeveer 600 vluchtelingen identificeren die door de overheid uitgewezen werden en naar België wisten te vluchten. Dit aantal is echter slechts een fractie van alle gevallen. De vluchtelingen, wie in België weliswaar gevraagd werd naar de duur van hun gevangenschap of mishandelingen, maar niet specifiek naar hun uitwijzing uit het Rijk en een eventueel verblijfsverbod, vertelden meestal niet spontaan dat ze uit Duitsland waren uitgewezen zolang ze niet bijgestaan werden door een advocaat of andere helpers. Zoals blijkt uit de persoonlijke dossiers over vluchtelingen uit Duitsland die de Belgische Openbare Veiligheid in de jaren dertig aanlegde, begonnen deze uitwijzingen reeds begin 1938 — nog voordat de Poolse regering de basis legde voor de denaturalisatie —, ook al kwam de overgrote meerderheid van de uitgewezenen pas na de novemberpogrom in België aan.²⁰ De verschillende *Regierungs-* resp. *Polizeipräsidenten* baseerden zich bij de uitwijzingen op een wet van 1934 over uitwijzingen uit het Duitse Rijk of op het politiereglement betreffende buitenlanders van 22 augustus 1938.²¹ Beide wettelijke bepalingen waren gericht tegen buitenlanders en staatlozen, en de laatstgenoemde werd ingeroepen voor de genoemde massale uitzetting van de Poolse Joden.

Sommige Joden waren pas staatloos geworden krachtens de Duitse wet van 1933 betreffende de herroeping van inburgering, die gebruikt werd tegen de zogenaamde ‘Oostjoden’. Tot deze groep behoorden de verkoper van linnengoed Simon Fisch en zijn vrouw Scheindel Narzicsenfeld. Beiden waren in Galicië (Oostenrijk-Hongarije) geboren en hadden van kindsbeen af in Karlsruhe gewoond, waar ze in 1906 getrouwd waren. In 1934 werden hun Duitse paspoorten ingehouden en verklaarde men hen tot staatlozen van Poolse origine. Na hun uitwijzing uit Duitsland vluchtte het bejaarde echtpaar in juli 1939 naar België. In november 1939 bevestigde de *Polizeipräsident* van Karlsruhe tegenover de Belgische Vreemdelingenpolitie dat er ‘tegen Simon Fisch, geboren op

14 juni 1875 te Tarnobrzeg, politieel niets negatiefs bekend' was. Wat volgde was een lapidaire verklaring van de reden dat uit Duits perspectief de uitwijzing van de onbesproken burgers gerechtvaardigd was: 'Fisch werd als Oostjood uit het Duitse staatsburgerschap ontzet.'²² Op het moment van hun emigratie beschikte het echtpaar al over een affidavit, maar alle hoop op emigratie naar de VS werd tenietgedaan nog voordat de Duitsers hen in België inhaalden. Begin 1943 werden ze in Mechelen op het 18de konvooi naar Auschwitz gezet.

Uit de archieven: Geen uitweg uit de staatloosheid

'Jacob Rosenthal, geboren te Botoșani (Roemenië) op 31 december 1880, tot voor kort 50 jaar onafgebroken woonachtig te Berlijn; ik was mede-eigenaar van een goed aangeschreven bedrijf dat damesconfectie maakte. In 1923 werd ik Duits staatsburger, in 1932 [correct: 1933] werd ik op grond van de nieuwe wetten opnieuw uit het staatsburgerschap ontzet, waardoor ik staatloos werd.

Gedreven door het verlangen uit Duitsland te kunnen ontkomen en naar mijn kinderen in Amerika te emigreren om daar zelf een nieuw bestaan op te bouwen, poogde ik aan een andere nationaliteit of een ander paspoort te komen, aangezien ik met mijn paspoort als staatloze nergens een inreisvisum kreeg.

Bij toeval leerde ik in Berlijn een man kennen die aan me voorgesteld werd als kapitein bij de Finse ambassade. Hij was bereid mij voor 6000 rijksmark op een legale manier aan een Fins paspoort te helpen.

Omdat ik dit bedrag te hoog vond, stelde de kapitein voor dat ik hem aan een paar kennissen zou voorstellen die zich in dezelfde situatie bevonden als ik, want dan zou ik mijn paspoort goedkoper kunnen krijgen. Ik ging op dit voorstel in. Enkele geïnteresseerden kregen een paspoort, waarna ik mijn eigen paspoort gratis kreeg.

Ik wil met klem benadrukken dat bij mij na ontvangst twijfels rezen over de echtheid van het paspoort, waarna het paspoort vernietigd werd. Kort daarna stond de *Gestapo* voor de deur om me te arresteren en ik werd 22 dagen in *Schutzhaft* [preventieve hechtenis; n.v.d.v.] gehouden. Nadat mijn onschuld in de hele paspoortzaak was bewezen, werd ik onvoorwaardelijk vrijgelaten.

De ervaring leert echter dat een Jood die in Duitsland woont en eenmaal met de *Gestapo* in contact is gekomen, zijn verdere leven niet meer gerust is. Daarom besloot ik Duitsland zo snel mogelijk te verlaten. Omdat ik geen paspoort had, stak ik de Belgische grens illegaal over.'

Uit een notitie die Jacob Rosenthal in de zomer of de herfst van 1939 in België maakte en voorlegde aan de Belgische autoriteiten.²³ Na de invasie van de *Wehrmacht* werd hij in Brussel opnieuw door de *Gestapo* gearresteerd, aan Duitsland overgeleverd en daar veroordeeld tot een gevangenisstraf. Nadat hij zijn straf had uitgezeten, werd hij teruggestuurd naar België, waar Rosenthal op 1 september 1942 met het 7de konvooi uit Mechelen naar Auschwitz werd gedeporteerd.

Uitwijzingen troffen niet uitsluitend, maar wel in grote mate, Poolse Joden die al geruime tijd in Duitsland woonden en van wie de band met Polen vaak beperkt was tot het feit dat hun geboorteplaats (of die van hun ouders) in Galicië lag, een regio die na de Eerste Wereldoorlog aan de Republiek Polen was toegewezen. De uit Duitsland uitgewezen en in België gedoogde vluchtelingen telden naast grote groepen Polen in beperktere mate ook Tsjecho-Slowaken, Roemenen, Russen en Hongaren. Meer dan een vierde van alle uitgewezenen was voormalig Oostenrijks of Duits staatsburger. Tot hen behoorden ook de Joodse mannen die na de pogrom van 9/10 november 1938 naar de concentratiekampen Buchenwald, Sachsenhausen of Dachau gebracht waren en alleen waren vrijgelaten onder de voorwaarde dat ze ermee instemden onmiddellijk te emigreren.²⁴

Heel wat vrouwen die hun naar het buitenland verdreven echtgenoten enige tijd later volgden, verklaarden in België dat ze na de vlucht van hun man net zolang door de *Gestapo* onder druk waren gezet tot ook zij een uitreisverplichting hadden ondertekend. De schriftelijke uitwijzingen door de *Polizeipräsidenten* troffen mannen, vrouwen en hele families:

‘Krachtens [...] het politiereglement betreffende buitenlanders van 22 augustus 1938 verbied ik u met ingang van 31 mei 1939 zich op het grondgebied van het Rijk op te houden. Hetzelfde verbod geldt ook voor al uw familieleden.’²⁵

(brief van de *Polizeipräsident* van Breslau van januari 1939 aan Szlama Pechwasser, die in januari 1944 samen met zijn vrouw en hun twee zonen met het 23ste konvooi uit Mechelen gedeporteerd werd.)

‘...wordt voor u en uw familie voor het verlaten van het Rijk de definitieve vertrekdatum vastgelegd op 31 december 1939.’²⁶

(brief van de *Polizeidirektor* van Gießen van juli 1939 aan Jan-ikel Feldan, die in oktober 1942 met het 16de konvooi uit Mechelen gedeporteerd werd.)

De massale uitzetting van Poolse Joden in oktober 1938 was in bepaalde steden alleen tegen mannen gericht, in andere steden ook tegen vrouwen en kinderen. In januari 1939 beval Himmler, *Reichsführer-SS* en hoofd van de Duitse politie, de achtergebleven vrouwen en kinderen eveneens het grondgebied te verlaten.²⁷ Door de uitwijzingen werden heel wat families uit elkaar getrokken. Moses Grosskop, een kleermaker uit Brandenburg die in het Poolse Opatów geboren was en sinds de lente 1938 een Duits vreemdelingenpaspoort bezat, werd samen met zijn vrouw en hun twee dochters, die in de jaren twintig in Brandenburg waren geboren, in oktober 1938 naar Polen uitgezet. In november kon hij in zijn een-tje naar België vluchten, waar hij als staatloze een betrekkelijk gunstige verblijfsstatus kreeg. In het voorjaar van 1940 beschreef zijn Belgische advocaat tegenover de Openbare Veiligheid de hopeloze situatie van zijn gezin als volgt:

*'De leden van het gezin werden op tragische wijze van elkaar gescheiden. In oktober 1938 werden zij plotseling getroffen door de eerste rassenmaatregelen van Hitler. De ouders en hun beide dochtertjes, die in Brandenburg woonden, werden naar de Poolse grens gebracht, waar ze tot voorbij de Duitse douanezone gejaagd werden, terwijl de Poolse regering hun de toegang tot het Poolse grondgebied ontzegde. Het gezin moest zich opsplitsen om uit dit niemandsland te kunnen ontkomen. De vader [...] meldde zich in november 1938 aan in België. Sindsdien is hij op zoek naar zijn gezinsleden. De moeder is helaas onvindbaar en wordt als vermist beschouwd. De kleine meisjes schreven onlangs een brief uit het kamp Otwołsk [Otwock] in de buurt van Warschau. Ze klagen over honger en kou en smeken hun vader hen naar hem toe te halen.'*²⁸

Hoewel de Openbare Veiligheid geen inreisvisum uitreikte voor de dochters, slaagden ze erin clandestien naar België te vluchten, waar ze — in tegenstelling tot hun vader — aan de deportaties zouden ontkomen.

De meerderheid van de uitgewezen Joden kwam België op illegale wijze binnen. Slechts weinigen onder hen slaagden erin legaal met een visum naar België te komen. Toch zorgden de kindertransporten, die door de Belgische regering toegestaan werden en waarop we in het volgende hoofdstuk dieper ingaan, ervoor dat enkele slachtoffers van de uitzetting naar Polen toch legaal naar België konden komen. Een van hen was Siegfried Grynszpan, die sinds zijn geboorte in 1925 samen met zijn ouders in Gelsenkirchen had gewoond.²⁹ Zijn vader, afkomstig uit Polen, en zijn moeder, geboren in Mainz, werden op 28 oktober 1938 naar Polen uitgezet. Zij bevonden ze zich in het kamp Zbąszyń toen hun destijds 13-jarige zoon in de lente van 1939 bij de Belgische Vreemdelingenpolitie aangemeld werd. Zoals heel wat andere kinderen aan wie de Belgische staat onderdak verleende, kon hij bij familieleden terecht, namelijk bij een oom en tante die in de jaren twintig uit Łódź geëmigreerd waren en in Antwerpen woonden. Siegfried Grynszpan bracht drie jaar van zijn korte leven in België door. Op zijn zestiende werd hij door de Duitse bezettingsmacht naar Auschwitz gedeporteerd.

Enige hoop op het verkrijgen van een inreisvisum konden voorts hoogbejaarde vluchtelingen koesteren, wier lot de wreedheid van de oktoberuitwijzing duidelijk maakt. Hinda Broder, geboren in Galicië in Oostenrijk-Hongarije, werd als 77-jarige weduwe door de Duitse politie gearresteerd en uitgezet naar Polen. Haar zoon, die in Antwerpen woonde, vroeg medio december 1938 voor zijn moeder een inreisvisum aan:

‘Ondanks haar hoge leeftijd hebben de Duitse autoriteiten haar uitgezet, samen met duizenden andere Poolse Joden [...]. In Zbąszyń werd ze opgenomen in een sanatorium, maar nu werd ze verplicht deze instelling te verlaten om plaats te ruimen voor mensen die nog ouder zijn!’³⁰

Hoewel de zoon verzekerde in het levensonderhoud van zijn moeder te zullen voorzien, wees de Openbare Veiligheid de visumaanvraag aanvankelijk af, vooral omdat de zoon zelf immigrant was en net als Hinda Broder de Poolse nationaliteit had. Gesteund door zijn advocaat, het socialistische gemeenteraadslid Léon Kubowitzki (op wiens initiatief in 1933 in Antwerpen het eerder vermelde Joods Verdedigingscomité opgericht was en waartoe het Antwerps Joods Vluchtelingencomité behoorde³¹), slaagde hij er echter toch in de Belgische overheid van mening te doen veranderen. De Belgische ambassade in Warschau stempelde een visum in Hinda Broders paspoort, en in april 1939 kon ze naar haar zoon in België vluchten. Tijdens de Duitse bezetting werd de weduwe ondanks haar hoge leeftijd door de *Militärbefehlshaber* in eerste instantie uit Antwerpen naar de Belgische provincie Limburg geëvacueerd. In 1942 deporteerde de Sipo-SD Hinda Broder met het 14de konvooi uit Mechelen.

De verblijfsstatus van de grootste groep vluchtelingen die zonder toelating en dus illegaal naar België waren gevlucht, hing in grote mate af van hun nationaliteit. De Poolse Joden zaten in een uiterst moeilijk parket.³² Zoals blijkt uit ons onderzoek van duizenden dossiers van de Vreemdelingenpolitie, telden de Joodse vluchtelingen uit Duitsland meer dan 30% (voormalige) Poolse staatsbur-

gers en minder dan 50% Duitse Joden.³³ Die laatsten waren relatief gezien bevoorrecht, aangezien ze, voor zover hun illegale immigratie tot in het binnenland gelukt was, onder bepaalde voorwaarden voorlopig gedoogd werden.

In het geval van de Poolse Joden luidde het standpunt van de Belgische Vreemdelingenpolitie nog tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog regelmatig dat de Joden in kwestie naar Polen konden emigreren, zelfs als de Poolse autoriteiten hen reeds naar Duitsland hadden uitgewezen.³⁴ De situatie was uiterst complex. Veel van deze Joden hadden vaak al tientallen jaren in Duitsland gewoond voordat ze werden uitgewezen en waren nu in het bezit van een Pools paspoort dat kennelijk geldig was, maar niet geldig om naar Polen te emigreren, aangezien de Poolse autoriteiten de geldigheid van de paspoorten uitgereikt door de Poolse vertegenwoordigingen in Duitsland vanaf oktober 1938 lieten hangen van een individueel aan te vragen toestemming bij de regering in Warschau, die in het geval van Joden uit nazi-Duitsland vaak geweigerd werd. Weigering betekende eveneens dat de aanvrager de Poolse nationaliteit verloor, een maatregel waar Polen sinds de lente van 1938 mee had gedreigd.

Om in België een tijdelijke verblijfsvergunning te krijgen, moesten de (voormalige) Poolse staatsburgers kunnen aantonen dat ze gedenuaturaliseerd waren of dat de procedure voor het aanvragen van een immigratiepaspoort hangende was. Was dit niet het geval, dan konden ze opgesloten of uitgezet worden.³⁵ De personen in kwestie zagen zich genoodzaakt het Joodse hulpcomité in te schakelen of een Belgische advocaat in de arm te nemen. Bevestigde het Poolse consulaat in Antwerpen schriftelijk dat de aanvraag voor het staatsburgerschap destijds in Warschau gecontroleerd was, dan kon dat nuttig zijn, maar aangezien de door de Openbare Veiligheid vastgelegde uitreistermijn telkens slechts voor een korte periode kon worden verlengd, moesten steeds nieuwe stappen worden ondernomen. Bovendien intimideerden de Brusselse autoriteiten de Poolse vluchtelingen, van wie het denaturalisatieproces vaak maandenlang aansleepte, naar eigen zeggen door ermee te dreigen hen te zullen arresteren en opsluiten 'teneinde hun het verblijf "onaangenaam" te maken'.³⁶

Dat een aanzienlijk aantal van de uit Duitsland uitgewezen Joden met Poolse nationaliteit naar België wist te vluchten, blijkt duidelijk uit het feit dat het Joodse vluchtelingencomité in Antwerpen speciale formulieren liet drukken om tegenover de Belgische Vreemdelingenpolitie de rechten van specifiek deze groep te verdedigen:

*'Na sinds ... in Duitsland te hebben gewoond, werd ik (samen met mijn vrouw/gezin) als vreemdeling(e) uit dat land uitgewezen. De Poolse autoriteiten weigerden mij (ons) te emigreren naar Polen en stellen dat ik (wij) staatloos geworden ben (zijn). Om te ontsnappen aan de vervolging door de Gestapo, moest ik (samen met mijn vrouw/gezin) vluchten en ben (zijn) ik (we) naar België gevlucht. Ik heb alle nodige stappen gezet om de toestemming te krijgen Polen binnen te komen. Daar hoop ik (samen met mijn vrouw/gezin) mijn (onze) emigratie naar ... te kunnen afwachten. Als de Poolse autoriteiten deze toestemming niet geven, wil (willen) ik (wij) graag in België blijven tot mijn (onze) uiteindelijke emigratie.'*³⁷

Gelet op het grote aantal getroffen personen kwam het Antwerpse comité voortdurend tussenbeide in individuele gevallen en legde in het voorjaar van 1939 aan de Openbare Veiligheid verschillende lijsten voor met telkens ongeveer twintig namen, om een verlenging van de uitreis-termijn van nog niet uitgeburgerde Poolse Joden aan te vragen.³⁸

Wat de vluchtelingen zelf en hun eigen acties betreft, waren er enkele die protest aantekenden tegen het feit dat zij de Poolse nationaliteit hadden verloren.³⁹ Andere Joden die uit Duitsland waren uitgewezen, probeerden te ontsnappen aan de buitengewoon slechte status die Joden met de Poolse nationaliteit werd opgelegd. Sommigen tekenden verzet aan tegen het feit dat de Belgische autoriteiten hen als Polen beschouwden omdat ze hun staatloosheid niet konden bewijzen.⁴⁰ Anderen beriepen zich op het feit dat ze voor de ondergang van de Donaumonarchie Oostenrijkers waren geweest. Zo slaagde een echtpaar uit Leipzig erin als staatlozen van Duitse origine te worden beschouwd doordat de man, die in Galicië was geboren, aan de Belgische politie niet zijn Poolse identiteitskaart voorlegde, maar een Oostenrijks pas-

poort dat verlopen was sinds 1917. Pas tijdens de Duitse bezetting toonde het echtpaar aan de Antwerpse autoriteiten hun Poolse papieren, die ze in de jaren dertig in Leipzig hadden gekregen, om de verklaring betreffende hun staatloosheid recht te zetten.⁴¹

‘Om welke redenen hebt gij België verkozen?’⁴²

Toen de Belgische autoriteiten hen tijdens hun aanmelding vroegen waarom ze uitgerekend naar *België* gevlucht waren, verwezen de vluchtelingen veelal naar kinderen, ouders of andere familieleden die al in het land verbleven. In andere gevallen speelden de geografische afstand tot Duitsland of de overtochten per boot vanuit de Belgische havens een rol. Heel wat vluchtelingen hoopen immers uit Oostende of Antwerpen naar Engeland of overzee te reizen, en voor sommigen was dat een reden om naar België te komen. Dat was althans wat ze tegenover de Belgische politie verklaarden, of ze legden documenten voor waaruit bleek dat ze al inspanningen hadden gedaan om een inreisvisum aan te vragen voor Groot-Brittannië, de VS, een Zuid-Amerikaans land of Palestina. Ondanks de geringe kans op slagen in het licht van de restrictieve immigratiepolitiek van haast alle potentiële doellanden was de mogelijkheid tot emigratie toch een reden dat duizenden Joodse vrouwen, mannen en kinderen in België voorlopig in veiligheid waren. De in de tijd beperkte verblijfsvergunningen die de Belgische staat uitreikte aan de illegaal geïmmigreerde Joden uit Duitsland werden gekoppeld aan de voorwaarde dat de vluchtelingen hun emigratie naar een derde land dienden voor te bereiden en België zo spoedig mogelijk weer moesten verlaten. In welke mate en tot wanneer de vluchtelingen zelf een verdere emigratie realistisch achtten, valt niet te zeggen. Hoe dan ook werd België, zeker vanaf eind 1938, in de meerderheid van de gevallen niet op basis van positieve criteria gekozen als vluchtbestemming — doorslaggevend was de wens zo snel mogelijk uit Duitsland weg te komen:

‘Naar welk land doet er niet toe, gewoon weg uit Duitsland.’

(David Jakobowitsch, 17 jaar, in maart 1939 uit Keulen naar Brussel gevlucht, in juli 1944 met het 26ste konvooi naar Auschwitz gedeporteerd).⁴³

‘Ik heb de eerste de beste plaats genome[n].’

(Chil Pilicer, 37 jaar, in december 1938 uit Leipzig naar Antwerpen gevlucht, in mei 1944 met het 25ste konvooi naar Auschwitz gedeporteerd).⁴⁴

Niet weinig vluchtelingen verklaarden dat vertrekken over de Belgische grens voor hen de enige uitweg was:

‘Omdat ik nergens anders binne[n]kom.’

(Jente Tine Seiden, 52 jaar, in januari 1939 uit Baden bij Wenen naar Antwerpen gevlucht, in oktober 1942 met het 15de konvooi naar Auschwitz gedeporteerd).⁴⁵

‘Omdat je andere landen niet binnenkwam.’

(Chaskel Goldstein, 38 jaar, op 19 november 1938 uit Berlijn naar Antwerpen gevlucht, in juli 1944 met het 26ste konvooi naar Auschwitz gedeporteerd).⁴⁶

‘Was de enige mogelijkheid om Duitsland te verlaten.’

(Kraïla Kuszynska, 40 jaar, in september 1939 uit Berlijn naar Antwerpen gevlucht, in september 1943 met konvooi 22A naar Auschwitz gedeporteerd).⁴⁷

Deze verklaringen bevestigen dat het mogelijk was de Belgische grens illegaal over te steken, ook al werden er in het grensgebied voortdurend vluchtelingen teruggestuurd, en dat België de Joodse vluchtelingen die eenmaal in het binnenland waren aangekomen meestal gedoogde, althans voorlopig en voor zover ze rechtstreeks uit Duitsland kwamen en niet de Poolse nationaliteit hadden. Andere landen, zoals Zwitserland en Nederland, traden al in 1938 restrictiever op: in 1939 was België het enige West-Euro-

pese land dat aan illegaal geïmmigreerde Joodse vluchtelingen tijdelijk verblijfsrecht verleende.⁴⁸

Wat de Belgische politie wellicht alarmeerde, waren de verklaringen waaruit bleek dat België bij wie uit Duitsland wilde vluchten blijkbaar boven aan de lijst stond:

‘Omdat ik meest over België hoorde spreken.’

(Chaim Eisikovicz, 39 jaar, in december 1938 uit Berlijn naar Antwerpen gevlucht, in januari 1943 met het 19de konvooi naar Auschwitz gedeporteerd).⁴⁹

‘Ik hoorde dat België de emigranten gastvrij ontvangt.’

(Jenny Rath, 35 jaar, in juli 1939 uit Leipzig naar Brussel gevlucht, in september 1942 met het 11de konvooi naar Auschwitz gedeporteerd).⁵⁰

‘Omdat men hier de vluchtelingen opneemt.’

(Samuel Gostinski, 58 jaar, op 11 november 1938 uit München naar Antwerpen gevlucht, in oktober 1942 met het 17de konvooi naar Auschwitz gedeporteerd).⁵¹

‘Omdat men hier goed is voor de vluchtelingen.’

(Kurt Mandl, 26 jaar, in december 1938 uit Wenen naar Antwerpen gevlucht, in augustus 1942 met het 5de konvooi naar Auschwitz gedeporteerd).⁵²

‘Omdat men in België asielrecht verleent.’

(Bernhard Bornstein, 36 jaar, in april 1939 uit Hamburg naar Antwerpen gevlucht, in april 1943 met het 20ste konvooi naar Auschwitz gedeporteerd).⁵³

Mogelijk beschouwden de toenmalige Belgische verantwoordelijken de formuleringen waarmee de vervolgde en uit Duitsland verdreven Joden hun waardering voor de Belgische staat tot uitdrukking brachten, niet noodzakelijk als iets positiefs:

‘Omdat de Belgen een humaan volk zijn.’

(Selig Baruch Lieberman, 51 jaar, in maart 1939 uit Wenen naar Brussel gevlucht, in oktober 1942 met het 14de konvooi naar Auschwitz gedeporteerd).⁵⁴

‘Omdat het koninkrijk een humaan en vrij land is.’

(Mendel Seide, 42 jaar, in juni 1939 uit Elberfeld naar Brussel gevlucht, in augustus 1942 met het 4de konvooi naar Auschwitz gedeporteerd).⁵⁵

‘Omdat er in België gerechtigheid heerst, zonder onderscheid tussen religieuze overtuigingen.’

(Irmgard Fenger, 31 jaar, in mei 1939 uit Berlijn naar Brussel gevlucht, in april 1943 met het 20ste konvooi naar Auschwitz gedeporteerd).⁵⁶

‘Omdat België een menselijk gebaar heeft getoond tegenover vervolgde Joden.’

(Ernst Weinberg, 30 jaar, in januari 1939 uit Euskirchen naar Brussel gevlucht, in april 1944 met het 24ste konvooi naar Auschwitz gedeporteerd).⁵⁷

Ook al werd de Belgische vluchtelingenpolitiek vroeger reeds grondig onderzocht, toch is de analyse van de destijds door de Vreemdelingenpolitie aangelegde individuele dossiers op bepaalde punten nog verhelderend. Zo blijkt dat de Belgische vertegenwoordigingen, die al snel na de annexatie van Oostenrijk medio maart 1938 orders kregen om bij visa-aanvragen te noteren of de aanvragers Joden waren,⁵⁸ de geloofsovertuiging noteerden alvorens de aanvragen over te maken aan hun oversten in Brussel. Ten laatste in mei 1938 werden nieuwe formulieren ingevoerd waarop verplicht de geloofsovertuiging vermeld werd⁵⁹ — iets wat in België ongezien was, daar de Belgische wet het opvragen van dergelijke gegevens uitdrukkelijk verbod.

Ook al is de vaststelling van historicus Frank Caestecker dat in de periode na de *Anschluss* nauwelijks nog visa aan vluchtelingen uit Duitsland werden uitgereikt over het algemeen correct,⁶⁰ ons on-

derzoek van individuele dossiers toont aan dat in de jaren 1938/39 toch nog 9% van de volwassen vluchtelingen mét een inreisvisum naar België kwam. Tellen we ook de kinderen jonger dan 15 mee, dan komen we op minstens 12%.⁶¹ Sommigen onder hen kregen alleen een visum omdat de Joden die al in België woonden grote inspanningen deden om hun familieleden uit Duitsland weg te halen — in het volgende hoofdstuk gaan we hier dieper op in. Anderen voerden met succes professionele redenen aan. Zij werden in België toegelaten omdat ze konden aantonen dat ze een baan hadden, bijvoorbeeld als keukenmeid of serveerster, omdat ze een zelfstandige activiteit hadden voorbereid die volgens het Belgisch ministerie van Economische Zaken van nut zou zijn voor de lokale economie, of omdat ze als artiest, journalist of student een tijdelijk verblijf aanvroegen.⁶² Ook van enkele vluchtelingen die aanvankelijk de toestemming hadden naar overzee te emigreren maar die zich later met bureaucratische hindernissen of een annulatie van hun inreisvisum geconfronteerd zagen, of die om persoonlijke redenen in België bleven, werd het transitvisum na een initiële beperking toch verlengd. Heel wat visumaanvragen werden echter afgewezen. Begin 1939 trad de minister van Justitie, die verantwoordelijk was voor de Vreemdelingenpolitie, bovendien op tegen het feit dat Duitsers en andere buitenlanders zonder toestemming van zijn ambtenaren van het Belgische ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg werkvergunningen kregen waarmee ze zonder toestemming van de politie het land konden binnenkomen.⁶³

Materiële situatie

Omdat ze voor hun vertrek uit Duitsland grotendeels van hun eigendommen waren beroofd, bezat nog slechts een minderheid van de vluchtelingen bij aankomst in België een noemenswaardig eigen vermogen. Velen van hen gaven als antwoord op de vraag naar hun financiële situatie aan dat ze geld kregen van familie overzee of uit Groot-Brittannië, Palestina, Zürich, Stockholm, Parijs, Amsterdam, Polen, Roemenië en Joegoslavië of zelfs Wenen of Berlijn. Mogelijk was dergelijke informatie in bepaalde gevallen

geveinsd om tactische redenen, aangezien de Vreemdelingenpolitie het toekennen van een tijdelijke verblijfsvergunning ook liet afhangen van de bestaanszekerheid. In andere gevallen was de informatie echter waarheidsgetrouw, zoals blijkt uit de betalingsbewijzen die de Belgische overheid soms opvroeg en waarvan er ook in de dossiers terug te vinden zijn.⁶⁴ Die gegevens zijn niet louter een weerspiegeling van de verscheurdheid van de uit Duitsland verdreven Joodse families, maar tonen tegelijk aan dat private helpers van over heel de wereld het verblijf van gevluchte Joden in België mee financierden.

De zwaarste last was echter voor rekening van de Joodse hulpcomités in Brussel en Antwerpen, die internationaal en lokaal de nodige middelen inzamelden bij Joodse organisaties en privépersonen en pas vanaf medio 1939 steun kregen van de Belgische staat.⁶⁵ Als de door het naziregime vervolgte Joden die berooid in België waren aangekomen in de armoede bleven steken, dan was dat het gevolg van het strikte arbeidsverbod dat op nagenoeg ieder van hen van toepassing was. Slechts enkelingen kregen de toestemming een broodwinning te zoeken. Dat evenwel ook andere vluchtelingen op eigen kracht in hun levensonderhoud probeerden te voorzien, blijkt uit verklaringen van de Belgische politie, die optrad tegen zwartwerk en onwettige ambulante handel van buitenlanders.⁶⁶

Kort na de bezetting, toen 'het thuisland in 1940 in Duitse uniformen achter' de uit Duitsland en Oostenrijk naar België gevluchte Joden 'oprukte', zoals Jean Améry het ooit formuleerde, kenden de Belgische autoriteiten heel wat vluchtelingen een bijstandsuitkering toe. In de jaren nadien probeerde de Vreemdelingenpolitie de uitkeringen van het door de Duitse bezetters werkelijk leeggeplunderde land te beperken en eiste daarom van sommige vluchtelingen resp. van de gezinshoofden dat ze een baan zouden zoeken die hun een zeker inkomen zou verschaffen. Zodra het arbeidsverbod eindelijk was opgeheven, zochten de meeste vluchtelingen wellicht uit eigen beweging naar werk. Een legale betrekking was echter maar voor korte tijd mogelijk, aangezien de *Militärverwaltung* de Joden die in België woonden al vanaf medio 1941 uit de economie uitsloot. In de lente van 1942 werd meer dan 80% van de 7500 geregistreerde ondernemingen

die in Joods bezit waren stilgelegd.⁶⁷ Deze liquideringen vernietigden een economisch bestel van overwegend kleine familiebedrijven die in de jaren twintig en dertig opgericht waren door Joodse immigranten en die zich concentreerden in de textielsector en de pels-, leder- en diamantindustrie. Deze liquideringen ontnamen naar schatting minstens een derde van de Joodse bevolking elke economische bestaansgrond.⁶⁸ Tot op heden werd nog niet onderzocht hoe de Joodse bevolking in het bezette België zonder inkomsten het hoofd boven water kon houden. Vooral voor de vluchtelingen uit Duitsland bleven als bron van inkomsten naar het zich laat aanzien naast illegale activiteiten in de eerste plaats gelegenheidswerk, kleine karweien en de verkoop van persoonlijke gebruiksvoorwerpen over.⁶⁹

Individuele verhalen

Sara Rywka Zanger werd in 1896 geboren in Oostenrijk-Hongarije.⁷⁰ Op haar zestiende emigreerde ze naar Duitsland, waarschijnlijk samen met haar ouders. Op haar achttiende trouwde ze in Berlijn voor een ambtenaar van de burgerlijke stand. Dit huwelijk voor de wet werd kennelijk voltrokken in het licht van het begin van de Eerste Wereldoorlog en legitimeerde een relatie waaruit eerder al een dochter was geboren, Golda, die op dat moment al meer dan een jaar oud was.

Toen Sara Zanger medio april 1939 uit Duitsland vluchtte, was ze weduwe. Haar man was in september 1938 gestorven. In België sloot ze zich aan bij enkele familieleden die Berlijn al vroeger hadden verlaten. Haar jongere broer was als eerste uitgeweken: hij was in 1937 naar Antwerpen vertrokken. Na de novemberpogrom eind december 1938 vluchtte haar schoonzoon, een kleermaker, eveneens naar België. Een maand later volgden haar schoonzus, haar zoon en Sara Zangers moeder, die toen bijna 78 was — samen trokken ze in bij haar jongere broer in Antwerpen. Uiteindelijk slaagden ook haar dochter Golda en haar driejarige kleinzoon James erin illegaal de grens met België te passeren, een paar dagen voordat Sara Zanger zelf emigreerde.

De ondertussen 42-jarige vrouw moest Duitsland, waar ze zesentwintig jaar gewoond had, verlaten omdat ze als buitenlandse was uitgewezen — haar geboorteplaats behoorde ondertussen tot Polen. Dit verklaarde ze in een verzoekschrift aan de Belgische overheid dat overeenstemde met het eerder genoemde, door het Antwerpse hulpcomité gebruikte formulier voor Joden die uit Duitsland naar Polen waren uitgewezen. Blijkbaar had de Duitse politie geprobeerd haar naar Polen uit te zetten, maar hadden de Poolse autoriteiten dit geweigerd. Ze had geen paspoort, maar ze had er wel een aangevraagd bij het Poolse consulaat in Antwerpen. Voor het geval haar aanvraag daar zou worden geweigerd, vroeg ze uit voorzorg toestemming om in België te mogen blijven tot ze naar de Verenigde Staten kon emigreren.

In deze omstandigheden gebood de Vreemdelingenpolitie haar het land binnen de vier weken te verlaten. Kort voor haar verblijfs-termijn afliep, legde ze een certificaat voor waarmee de Poolse consul het begin van een controleprocedure voor het uitreiken van een Pools paspoort attesteerde, en met een formulier van het Joodse hulpcomité probeerde ze de toestemming te krijgen om in België te blijven tot de Poolse procedure was afgerond. Toen de uitreis-termijn, die op basis van dit verzoek met zes weken was verlengd, bijna afgelopen was, werd ze door de Vreemdelingenpolitie gedagvaard en verplicht het land binnen drie dagen te verlaten. Tussensbeide kwam opnieuw het Antwerpse comité, dat ook voor deze fase van de guerrillaoorlog met de Vreemdelingendienst over een formulier beschikte waarmee Sara Zanger andermaal een verlen-ging kreeg door te wijzen op de nog lopende Poolse procedure en het feit dat ze zonder papieren nergens heen kon.

Inmiddels lag er een ongunstig politierapport ter tafel omdat een Belgische ambtenaar die de zaak nader had onderzocht, had vastgesteld dat Sara Zanger sinds mei 1939 zonder werkvergunning als kok werkte bij een gezin uit de buurt. Daar verdiende ze 300 Bfr. per maand mee, omgerekend ongeveer 24 rijksmark. Dit was haar enige bron van inkomsten. Ook toen haar buur kon bewijzen dat hij voor zijn kok een werkvergunning had aangevraagd, luidde het dat deze vergunning niet was verleend en dat het dus om zwartwerk ging. Na kennis te hebben genomen van het verslag

stelde de Openbare Veiligheid de uitreistermijn voor Sara Zanger vast op 15 dagen. Indien ze deze termijn niet respecteerde, zou ze in hechtenis worden genomen.

Begin september 1939, na de Duitse inval in Polen, werd het dossier geklasseerd. De overgeleverde individuele dossiers van de Belgische Vreemdelingenpolitie laten er geen twijfel over bestaan dat het begin van de oorlog tegenstrijdige gevolgen had voor de Joden die uit Duitsland naar België waren verdreven. Voor heel wat vluchtelingen betekende het begin van de oorlog in eerste instantie een adempauze in de slopende strijd voor een Belgische verblijfsvergunning, terwijl anderen die naar een ander land wilden doorreizen, hun kansen op emigratie zagen slinken. Zo zaten sommige transitvluchtelingen vast in België omdat hun eerder goedgekeurde inreisvisa voor bijvoorbeeld Groot-Brittannië door de Britse autoriteiten geannuleerd werden.⁷¹ Sara Zanger kreeg een beter verblijfsstatuut, ook omdat ze intussen een bewijs van uitburgering uit Warschau kon voorleggen. Eind november 1939 kreeg ze, net als vele andere vluchtelingen, een vreemdelingenkaart en een tijdelijke verblijfsvergunning tot emigratie naar een ander land weer mogelijk was. Bovendien keurde het Belgische ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg de tot dan toe geweigerde werkvergunning goed.

Na de inval van de *Wehrmacht* in mei 1940 kenden de Belgische autoriteiten Sara Zanger een bijstandsuitkering toe van 150 Bfr. per maand. De nieuwe machthebbers lieten de vrouw echter niet met rust en verdreven haar niet veel later opnieuw uit haar woonplaats. Op bevel van de *Militärbefehlshaber* werd ze in maart 1941 samen met duizenden andere Joden uit Antwerpen naar de provincie Limburg geëvacueerd en naar de industriestad Genk gebracht. Een maand later kon ze naar de Scheldestad terugkeren. Medio juli 1942 verhuisde ze naar Schaarbeek, waar ook haar dochter met haar gezin woonde. Begin 1943 werd ze naar Auschwitz gedeporteerd. Zoals blijkt uit de overgeleverde transportlijsten werd Sara Zanger samen met haar dochter Golda, haar schoonzoon en haar kleinzoon James op het 18de konvooi gezet. Enkele maanden later werd haar moeder, minder dan twee weken voor haar 83ste verjaardag, met het 20ste konvooi gedeporteerd. Alleen

Sara Zangers jongere broer, zijn niet-Joodse vrouw en hun zoon ontsnapten aan de deportaties.

•

Kledinghandelaar Izak Dawid Silberbuch en zijn vrouw Fajgiel (Fanny) Amster waren allebei afkomstig uit Neu-Sandez (Oostenrijk-Hongarije).⁷² In 1917 huwden ze in Berlijn, waar later ook hun drie zonen werden geboren. Omdat ze na de Eerste Wereldoorlog de Poolse nationaliteit hadden gekregen, vroegen ze in 1937 een paspoort aan bij het Poolse consulaat in Berlijn. In 1938 werd Silberbuch samen met zijn zonen uit Duitsland uitgewezen. Vermoedelijk werden zij het slachtoffer van de massale uitzetting naar Polen in oktober 1938. In elk geval werd de vader samen met zijn kinderen, van wie de twee jongsten slechts 15 en 16 jaar oud waren, tegen zijn wil uit Berlijn naar Pools grondgebied gebracht.

Hij deed er alles aan om weer uit Polen weg te komen. In december 1938 vroeg hij bij de Belgische vertegenwoordiging in Warschau een kortlopend visum aan dat, in tegenstelling tot veel andere aanvragen, zonder problemen werd goedgekeurd omdat hij als betrekkelijk welgestelde vluchteling kon aantonen dat hij zijn geld, dat op een Brusselse bankrekening stond, wilde opnemen om naar Amerika te emigreren. Op 1 februari 1939 meldde hij zich aan in Antwerpen. Terwijl de Openbare Veiligheid vaak met harde hand optrad tegen degenen die na het verlopen van hun tijdelijke visum het land niet verlieten, kreeg Silberbuch kort daarop een tijdelijke verblijfsvergunning tot medio april 1939. Bijgestaan door een Antwerpse advocate die heel wat vluchtelingen hielp, had hij namelijk in de tussentijd een transitvisum gekregen voor zijn vrouw en zijn drie kinderen, die zich toen nog in Duitsland resp. Polen bevonden. Het hele gezin had een inreisvergunning voor Siam, en de vader had al plaatsen gereserveerd op het schip dat op 18 maart 1939 uit Antwerpen vertrok richting Bangkok.

Door een probleem met hun papieren raakten de zonen echter niet tijdig uit Polen weg. Daarom wachtte hun moeder op hen in Berlijn, totdat ze zelf op 18 maart door de Duitse autoriteiten verplicht werd Duitsland binnen 24 uur te verlaten. Deed ze dat niet, dan zou ze in hechtenis worden genomen. Daarop vluchtte ze ille-

gaal — haar transitvisum was ondertussen verlopen — naar haar man in Antwerpen. Het vertrek van de zonen uit Polen mislukte wegens een ontbrekende geboorteakte, die tevergeefs in Berlijn was opgevraagd. Om deze oorkonde voor zijn jongere broer te halen, ging de oudste zoon uiteindelijk clandestien van Polen terug naar Berlijn. Hij werd echter door de Duitse politie gearresteerd en uitgewezen. Medio juli 1939 kwam hij bij zijn ouders in Antwerpen aan. Ondertussen probeerde het echtpaar Silberbuch een visum voor Canada te bemachtigen. Eind september 1939 slaagden ze voor de hiervoor vereiste landbouwkundige test. In maart 1940 wisten de beide jongste zonen uiteindelijk vanuit Polen naar hun ouders te komen. Voor de reis hadden ze gebruikgemaakt van valse identiteitsbewijzen, waarvoor de Belgische autoriteiten hun een gevangenisstraf oplegden — ze werden echter niet het land uitgezet.

Tijdens de Duitse bezetting woonde het gezin aanvankelijk in Antwerpen. Na de gedwongen evacuatie naar Limburg volgde vermoedelijk een verblijf in Schaarbeek. Daarna meldde het gezin Silberbuch zich in Luik aan, waar ze in de lente van 1942 nog geregistreerd waren. De ouders en hun tweede zoon Ewald ontsnapten niet aan hun vervolgers. De moeder, Fajgiel Amster, werd op 51-jarige leeftijd met het 11de konvooi uit Mechelen gedeporteerd. Haar één jaar jongere man werd met het volgende konvooi naar Auschwitz gebracht. Vier maanden later viel ook Ewald Silberbuch in handen van de Sipo-SD. Hij werd geregistreerd voor het 19de konvooi van januari 1943. Geen van hen keerde uit het vernietigingskamp terug.

•

Leo Spielberg werkte als bankbediende in Wenen, waar hij sinds zijn geboorte woonde en in 1929 was gehuwd.⁷³ Toen de Duitse troepen in maart 1938 Oostenrijk binnenrukten, was hij 43 jaar oud. Tijdens de novemberpogrom werd hij gearresteerd. De *Gestapo* sloot hem vijf weken op in het concentratiekamp Dachau. Daarna werden hij en zijn vrouw, die beiden de Duitse nationaliteit hadden, uit het Duitse Rijk uitgewezen. Na een tijdelijk verblijf in Keulen staken ze eind april 1939 clandestien de grens naar België over, waar Spielbergs zus en haar man al verbleven. Op 1 mei 1939 huurden Leo Spielberg en zijn vrouw een woning in de Brusselse

gemeente Elsene. Aan de Belgische autoriteiten verklaarden ze dat ze steun kregen van het Joodse hulpcomité en dat ze zo spoedig mogelijk naar Groot-Brittannië wilden emigreren. Medio november 1939 moesten ze naar het Waalse vluchtelingencentrum Marneffe verhuizen, waarop we in het volgende hoofdstuk dieper ingaan.

Bij de inval van de *Wehrmacht* vluchtten ze uit Marneffe weg naar Frankrijk. Ze wisten het Noord-Franse plaatsje Marbaix te bereiken, waar ze echter door de Duitse troepen werden ingehaald. Ze zagen zich genoodzaakt rechtsomkeert te maken en trokken samen met een groep andere vluchtelingen terug naar Brussel, waar ze onderdak vonden in de gemeente Sint-Joost-ten-Node. Dankzij een bijstandsuitkering en via naai- en herstelwerk dat de vrouw verrichtte, konden ze voorlopig in hun levensonderhoud voorzien. Medio juli 1942 verhuisde Leo Spielberg in zijn eentje naar Charleroi om in een cementfabriek te gaan werken. Volgens een verklaring van zijn vrouw aan de Belgische politie in 1945 hoopte de voormalige bankbediende op deze manier te kunnen ontsnappen aan de deportaties van Joden uit België naar de werkkampen in Noord-Frankrijk, waarmee de *Militärverwaltung* een aanvang had gemaakt. Desalniettemin werd Leo Spielberg enige tijd later naar Noord-Frankrijk gebracht, dat tot het ambtsgebied van de Brusselse *Militärbefehlshaber* behoorde. Daar werd hij ingezet op de bouwterreinen van de zogenaamde *Atlantikwall*, de enorme militaire versterkingswerken die de *Organisation Todt* voornamelijk door dwangarbeiders liet optrekken. Eenmaal gearresteerd leverde de *Militärverwaltung*, die probeerde te voldoen aan de door Eichmann opgelegde aantallen voor de deportatietreinen uit België, hem en meer dan 1500 andere Joden in de herfst van 1942 uit aan de Sipo-SD. Eind oktober 1942 werd Leo Spielberg met het 16de transport uit Noord-Frankrijk via Mechelen naar Auschwitz gedeporteerd. Zijn vrouw bleef achter in België en overleefde de Duitse bezetting.

•

Het gezin Figowitz uit Berlijn telde vijf leden: stoffenhandelaar Hermann Figowitz, geboren in 1896 in Łódź, zijn zes jaar jongere vrouw Eta Figowitz-Hoch, afkomstig uit Galicië, en hun drie kin-

deren, die tussen 1919 en 1927 in Duitsland ter wereld waren gekomen.⁷⁴ In 1930 hadden de ouders de Pruisische nationaliteit aangenomen. Zoals eerder vermeld voerde de nationaalsocialistische regering in 1933 een wet in om de naturalisatie van zogenaamde 'Oostjoden' ongedaan te maken. Op grond van deze wet verklaarde de *Polizeipräsident* van Berlijn in 1934 alle gezinsleden staatloos. Zeker is dat de vader, Hermann Figowitz, uit Duitsland werd uitgewezen. Wanneer dit precies gebeurde, weten we niet. Vast staat wel dat het gezin na de novemberpogrom op de vlucht sloeg uit angst te worden opgepakt.

De eerste die vluchtte, was de oudste zoon. Op 18-jarige leeftijd reisde hij eind 1938 of begin 1939 naar Keulen. Van daaruit kwam hij illegaal België binnen. Op 2 of 3 januari 1939 kwam hij aan in Antwerpen. In februari werd hij gevolgd door zijn vader en zijn jongere broer Manfred. Eind maart voegde Eta Figowitz-Hoch zich bij haar gezin in Antwerpen. Aan de Belgische politie verklaarde ze dat ze sinds haar man was gevlucht zelf door de *Gestapo* vervolgd en met arrestatie bedreigd was. Waarschijnlijk verliet ze Berlijn samen met haar volwassen dochter Anna, die op dezelfde dag als haar moeder de grens overging. Eind november 1939 kregen het echtpaar en hun kinderen een officieel vreemdelingenpaspoort, waardoor hun verblijfsstatus voorlopig veilig was.

Toch wilden ze niet in België blijven, maar Europa verlaten en naar de VS emigreren, waar de moeder en de zus van Hermann Figowitz woonden. Net als sommige andere vluchtelingen beschikte Figowitz bij zijn aankomst in België reeds over een affidavit. Eind maart 1940 leidden de vele inspanningen ertoe dat het gezin eindelijk uitzicht had op een Amerikaans visum. Ze hadden zelfs al het medisch onderzoek doorstaan, dat in het licht van de strenge Amerikaanse immigratievoorwaarden een hindernis had kunnen vormen.⁷⁵ Het enige wat nog ontbrak, waren geldige identiteitspapieren. De vader en de oudste zoon beschikten over een Duitse vreemdelingenpas, maar de moeder en dochter Anna hadden behalve hun uitburgeringsbewijs geen papieren. Aan de Belgische politie verklaarden Eta Figowitz-Hoch en haar dochter bij hun aanmelding dat de politie in Keulen hun vreemdelingenpas had ingehouden, een praktijk die inderdaad meermaals ge-

documenteerd is. De Antwerpse hulporganisatie *Ezra*, die Joden op hun doorreis naar hun emigratiebestemming hielp, en de CARJ verzochten de Belgische autoriteiten de nodige reisdocumenten uit te reiken.⁷⁶ Na enig getouwtrek — de Openbare Veiligheid eiste namelijk eerst een bewijs dat de personen in kwestie inderdaad op korte termijn zouden emigreren — wist het krachtdadige steunfonds na enkele weken het gevraagde te bereiken. Op 6 mei gaf de Vreemdelingenpolitie de bevoegde afdeling van het Belgische ministerie van Buitenlandse Zaken groen licht voor het opstellen van de documenten, en op 8 mei werden ze uitgereikt. Twee dagen later vielen de Duitsers België binnen.

Toen Hermann Figowitz in 1939 uit Duitsland naar België was gekomen, had hij 50 Amerikaanse dollar op zak. Het gezin kreeg ondersteuning van het Joodse hulpcomité en vermoedelijk ook van Figowitz' zus, die in Ohio woonde. Na het begin van de Duitse bezetting kreeg het gezin een bijstandsuitkering. De oudste zoon, die door de *Militärverwaltung* uit Antwerpen naar Limburg werd geëvacueerd en later, vanaf de zomer van 1941, in Brussel woonde, voorzag in zijn levensonderhoud door het maken van truien en ander breigoed, zoals hij verklaarde aan de lokale politie. Vanaf november 1941 zette de Vreemdelingenpolitie de vader meermaals onder druk om van de gemeentelijke bijstand af te zien en een baan te zoeken. Figowitz was echter al sinds mei 1941 zonder succes als dagloner geregistreerd bij het Antwerpse Arbeidsambt. In de lente van 1942 stuurde de *Militärverwaltung* hem naar Noord-Frankrijk, waar hij als dwangarbeider voor de *Organisation Todt* moest werken.

Eind augustus 1942, kort na haar 52ste verjaardag, werd Eta Figowitz-Hoch samen met haar volwassen dochter Anna en de 15-jarige Manfred door de Duitsers met het 6de konvooi naar Auschwitz gedeporteerd. In oktober 1942 volgden haar oudste zoon met het 13de konvooi en haar echtgenoot Hermann Figowitz met het 17de konvooi. De oudste zoon was het enige gezinslid dat de Shoah overleefde. Na een lijdensweg door de kampen Mechthal, Masselwitz, Klettendorf, Waldenburg en Groß-Rosen keerde hij in juni 1945 terug naar België.

2.

ASIEL IN BELGIË

Over de moeilijkheid uit Duitsland weg te komen

‘De Joden moesten weg, de Joden wilden niet weg; de Joden mochten niet weg, de Joden wilden weg. De emigratie uit Duitsland werd afgedwongen, maar niet bevorderd: ze werd bemoeilijkt en zelfs onmogelijk gemaakt.’

(H.G. Adler, *Der verwaltete Mensch*)

Vervolging en geweld dwongen de Joden ertoe het Duitse Rijk te verlaten, hoe groot de daarvoor te brengen offers en hoe onzeker de vooruitzichten in het buitenland ook waren. Maar tegelijkertijd bemoeilijkten de anti-Joodse maatregelen van de nationaal-socialistische regering het vluchten, en de gedwongen-emigratiepolitiek van de *Gestapo* sloot elke ordelijke vorm van emigratie uit. Het grootste obstakel was de materiële plundering van de Joden voor hun vertrek, waardoor de meeste vluchtelingen zonder middelen de tocht aanvatten en de potentiële toevluchtslanden hun grenzen sloten.¹ Tal van restricties perkten de bewegingsruimte van de vluchtelingen nog verder in.

Dat was bijvoorbeeld het geval voor gekwetste of invalide vluchtelingen die uit Duitsland kwamen. Sommigen waren in een concentratiekamp of tijdens hun opsluiting door de politie mishandeld. Anderen waren tijdens de vlucht voor hun beulen gekwetst geraakt. De voormalige handelsvertegenwoordiger Isaak Sturm, die in juli 1939 samen met zijn familie uit Würzburg naar België was gevlucht, beantwoordde in een vragenlijst van de Bel-

gische politie de vraag of hij mishandeld was als volgt: 'Ja, met getrokken revolver met neerschieten bedreigd, daarom door het raam op de tweede verdieping gesprongen, beide enkels en hielen gebroken en de wervelkolom zwaar gekwetst.⁷² De verwondingen waren zo ernstig dat de vluchteling tijdens zijn verblijf in België nog altijd onder de gevolgen leed. In 1944 deporteerde de Brusselse *Sicherheitspolizei* Isaak Sturm met het voorlaatste konvooi dat uit het doorgangskamp in Mechelen vertrok.³

Ook de kleinerende opmerkingen, pesterijen en vervolgingen waarmee de Joden in nazi-Duitsland elke dag opnieuw geconfronteerd werden, waren lastige hindernissen die de vlucht bemoeilijkten. Op de avond van 16 december 1938 controleerde de Belgische Rijkswacht in het Duits-Belgische grensgebied een taxi uit Antwerpen. De passagier die ze in de taxi aantroffen, Jakob Hellman, een Berlijnse pelshandelaar die al in oktober 1938 naar de Belgische havenstad was gevlucht, had in de loop van die dag per telegram van zijn vrouw het dringende verzoek gekregen haar samen met hun beide kinderen in de Belgische grensplaats Hüllscheid te komen halen. Zoals blijkt uit het door de Belgische ambtenaren opgemaakte verslag van de ondervraging van de vrouw, had zij alles op alles moeten zetten om met haar 14-jarige zoon en 13-jarige dochter uit Duitsland weg te vluchten:

'Ze verklaarde dat ze, net zoals al haar geloofsgenoten, Duitsland moest verlaten. Van Berlijn naar Keulen hadden zij en haar kinderen met de trein gereisd. Maar vanaf Keulen was de situatie ondraaglijk geworden omdat de medepassagiers hen voortdurend tot mikpunt van spot maakten. Ten slotte had ze een taxi genomen om tot in Losheim te komen. Kort voor Stadtkyll, zo verklaarde ze, was de taxi staande gehouden door leden van de Gestapo. Onder het voorwendsel dat Duitse taxi's niet bestemd waren voor Joden moesten de kinderen en zichzelf uitstappen. [...] Na een voettocht van zeven uur bereikten ze Losheim, waar de Duitse douaniers, nadat ze hen gefouilleerd hadden, haar de weg naar Hüllscheid hadden gewezen, evenwel zonder haar het adres van een vluchtelingenhelper te geven. Ze verklaarde in de nacht van 15 op 16 december tegen middernacht in Hüllscheid te zijn aangekomen. Daar